

ДАРААЗЫНДА
ҮНДҮРҮЛГЕДЕ:

“Элээдилер,
оларнын салым-
нолу” (кижизидилге
дугайында)

“Аяк шайны
аартап ора”...
(литературлуг
арын)

Телепрограмма,
телепрограмма

ШЫН

Нийтлел-политиктиг солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 125 (16430)

2001 чылдың
октябрь 25,
четверг

Ат салган
шагы 19.20

Садар өртээ
3 рубль.

УЛУГ ДУЗАНЫ ЧЕДИРЕРИН БҮЗҮРЕТКЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак Кызыл хоорайда Моолдун чингине консул чериниң чингине консулу дээрги Дарийн Пунцагты октябрь 22-де хүлээп алган.

— Моолдун Президентизи Багабандиниң, Чазак Даргазы Энхбаярны, арат чонунун мурундан хүндүлүг Президент Силерге байыр чедирип келдим. Хүндүлүктүң демдээ кылдыр көк кадакты ак чемниң дээжизин Силерге сөңнөп тур мен — деп, дээрги Дарийн Пунцаг чугаалаан. Шериг-оол Дизижикович ак чемниң дээжизин амзааш, кадакты хүлээп алгаш, өөрүп четтиргенин илереткен.

Чингине консул Дарийн Пунцаг сөс алгаш, Кызыл хоорайда Моолдун чингине чериниң консулу болуп ажилдаар ааскежик, өөрүшкү аңаа таварышканын чугаалаан. Моолдун чингине консул чериниң кол сорулгазы болза ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культура талазы-биле кады ажилдажылганы калбартып ханыладыры болурун айыткан. Консул чери чүгле Тыва Республикага эвес, Алтай, Хакас республикаларга хамаарышкан ажилдарны кылырын дыңнаткан.

Тыва Республиканың Президентизи, Чазак Даргазы Энхбаяр байыр чедиргени дээш улуу-биле өөрүп четтиргенин Ш.Д. Ооржак илереткен. Дээрги Дарийн Пунцагтың Моолдун чингине консулу болуп ажилдап келгени дээш өөрүп, байыры ол чедирген. Моолдун чуртунда

улуг чаартылгалар, өскерилгелер болуп турарын Президент демдеглээн. Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин биле Моолдун Президентизи Багабандиниң ужуражылгазының соонда, ийи чурттуң аразында социал-экономиктиг, культура харылзаалары улам-на калбарып ханылаанын айыткан. Ылаңгыя кызыгаарда байдал чүгээртээн. Ийи президентиниң ужуражылгазының түңнелинде Кызыл хоорайда Моолдун чингине консул чери ажилдап эгелээн. Бо дээрге төөгүлүг болуушкун, Тыва биле Моол күрүнелерниң харылзааларының чаа арны ажиттынганын Ш.Д. Ооржак демдеглээн.

Моолдун чингине консул чериниң, ооң ажилдажылганының ажилдаарына, чурттаарына таарымчалыг байдалды тургузарын дыңнаткан.

Моолдун чингине консул чериниң кылыр ажылы, шийтпирлээр ужурулуг айтырыглары хей, ону боттандыраарынче дүрген кирерин күзээн.

Моолдун Президентизи Багабандиге, Чазак Даргазы Энхбаярга Тываның Президентизиниң, Чазаның, чурттакчы чонунун мурундан байыр чедиргенин дамчыдарын дээрги Дарийн Пунцагтан Ш.Д. Ооржак дилээн.

Россия Федерациязының Моолда элчин чериниң бирги секретары Е.В. Кара-Сал, Кызылда Моолдун чингине консулунун оралакчызы Г. Дагмид, ТР-ниң Национал политика, даштыкы экономиктиг болгаш

девискээр харылзааларының яамызының сайыды Х.К. Куулар хүлээп алышкынга киришкен.

РФ-тиң Моолда элчин чериниң бирги секретары Елена Кара-Сал бистиң республикада ажил-албанының аайы-биле чедип келген. Кызылда Моолдун чингине консул чериниң ажиттынганының ужу-дузазының дугайында кысказы-биле чугаалап бээрин дилээн бис. Елена Владимировнаның харыылааны болза:

— Бо чингине консул чериниң ажиттынганы ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культурлуг харылзааларны калбартырынга, кады ажилдажылганы чогумчударына улуг ужу-дузалыг. Ол болза кайы-даа чурттуң бурунгаар хөгжүлдезинге ажыктыг. Ындыг болганда консул чериниң кылыр ажылы, шийтпирлээр айтырыглары хей. Мында ажилдап келген чингине консул дээрги Дарийн Пунцаг — улуг дуржулгалыг дипломат. Америкага, Кубага хей чылдарда Моолдун элчин чериниң харысалгалыг ажилдакчызы чораан. Элээн каш даштыкы дылдарны билир, тывалап чугаалаар. Ынчангаш чаа ажилдап кирип турар чингине консулдун дуржулгазы бар, билии шыырак — деп, ол чугаазына демдеглээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: хүлээп алышкын үезинде.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Российжи-моол харылзаалар

МООН-ДАА УЛАМ КАЛБАРАР

Регионар аразының “Сибирь дугуржулгазы” каттыжышкынының шугумунун аайы-биле Тыва Республиканың оралакчы президентизи А.А. Мельниковтун удуртканы делегация октябрь 8-9-та кожа-хелбээ Моолче ажилчын сургакчылаашкынын чедип чораан. Бистиң корреспондентивис оралакчы президент-биле ужуражып, сонуургаан айтырыгларын салган.

— Алексей Александрович, РФ-тиң Президентизи В.В. Путиниң Моолче албан-езуунун аян-чоруунун түңнелинде российжи-моол харылзаалар улам быжыгып, кады ажилдажылга чаа деңнелче көдүрүлген болгай. Ылаңгыя тыва-моол хамаарылгалар канчаар-даа аажок сайзыраан. Бо удаагы сургакчылаашкынын кол ужу-утказын таныштырып көрүнерем.

— Сибирь федералдыг округтун ноябрь айда планында Сибирьниң, ында регионарны, “Сибирь дугуржулгазының” Моол-биле экономиктиг харылзааларын калбартырынга база быжыглаарының талазы-биле чөвүлел хуралды эрттирери көрдүнүп турар. ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак — “Сибирь дугуржулгазы” каттыжышкынының даштыкы харылзаалар талазы-биле координастыг Чөвүлелин удуртукчуз кижиге. Ол ынчан шөлээлөп турган болгаш, делегацияны удуртурун менээ дааскан турган.

Ажылывыстың кол-ла сорулгазы ийи чурттуң аразында кады ажилдажылганы меморандумунун төлөвилелин ажилдап кылыры турган. Кожа күрүнениң даштыкы черектер яамызынга, өске-даа яамыларга, департаментилерге ийи хүн дургузунда бачым, күженишкынниң ажилдаашкынын, нарын чугаалажышкыннарның түңнелинде, даалганы чедишкынниң күүсетивис. Чугула документини ноябрь 2-де Иркутск хоорайга болуп эртер моол болгаш российжи таланың төлээлери киржилгелиг чөвүлел хуралга хүлээп алыры көрдүнүп турар. Россияны РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы — көдээ ажилдагы сайыды А.В. Гордеев, а Моолду — ук күрүнениң инфраструктура сайыды, дээрги Жигжит төлээлээр. Кайызы-даа моол-российжи чазак комиссиязын удуртукчулары улус.

— Моол күрүнениң, ооң экономиказының дугайында чүнү чугаалап болур Силер? Кады ажилдажылганың Тывага ажыктыг талалары чүдөл?

— Бистиң кожоларымыс — рынок экономиказынче дидимбиле кирип, аажок сайзырап бар чыдар чурттарның бирээзи.

Мында хей-хей тудуглар тутунуп, сөөлгү ийи чылдың дургузунда кааннаашкындан когараза-жоң мал-маганын баш саны өзүп турарын демдеглесээр-дир мен...

Сибирьниң регионарны-даа, моолдар-даа кады ажилдажылгага аажок сонуургалдыг дээрзин үстүндө элдээрти чугаалаан мен. Ооң ажыктыг талалары чүдөл? Чүнү-даа мурунда, кожавыста күрүнениң удуртулгазы улуг оруктарны тудар, чер иштиниң казымал байлактарын казып тывар, чуртта аразында аргыжылганы сайзырадыр дээш, улуг хемчээлдиг ажилдарны чорудуп турар.

Ол бүгү ажилдарга Сибирьниң регионарны, ылаңгыя Тываның үлетпүр бүдүрүлгелери, киржилгелиг болуру чугаажок. Чоокта чаа Моолдун ажил-херекчи кижилериниң бөлүү бистиң республикага кээп, “Тыва тараа продуктулары” АН-биле, “Тыва хевистер” күрүне бүдүрүлгези-биле, Кызылдың эът комбинады-биле дугуржулга-керээлерни чарып, “Ойна” алдын тывыш артелиниң ажылын сонуургап чорааны дээрге-ле улуг ажил-херектерниң эгези ол деп билзе чогуур. Чүге дизе Завхан, Успа-Нур аймактар боттарының девискээринге алдыны, хөмүр-дашты казып тывар сорулгалыг, аңаа бистиң республиканың алдын тывыкчыларын, даг ажилдакчыларын кириштирер деп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Президентинин ажил-албаны

КИЧЭЭНГЕЙДЕ —
БУДУРУАГЕ

Дүүн, октябрь 24-те, Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыны Ш.Д. Ооржак Тывага бир дугаар үндезлетинген бүдүрүлгө черинин бирээзи — республика типографиязынга чораан. Бо чылдың эгезинде Чазак рестипографияның парлалга цегин чаартыры-биле 4 млн. акшаны үндүрүп берген. Ооң-биле Ярославль облазында Рыбинск хоорайның “Полиграфмаш” заводундан чаа 2-ПОГ-60 офсет-биле парлаар машинаны эккеп салган.

Ш. Д. Ооржак машинаның 1 шакта 7 муң ажыг тиражтыг солунну парлаарын, солуннун чурук-каасталгазының, ийи чартындан хары угда ийи аңгы өң-биле деңге парлаттынып турарын сонуурган:

— Бистин республикага энне үнелиг белек-тир. Чон чараш, шынары эки солун, сеткүүлдерни, номнарны ап номчуп эгелээни чаа чүүл-дүр — деп, ол демдеглээн.

Ш. Д. Ооржак ам өңнер

аңгылап парлаар дериг-херекселди садып бээринге дуза кадарын база чугаалаан.

Рестипографияның директору Р. К. Ооржак:

— Эң хей тиражтыг “Шын”, “Эфир” солуннарны моон мурнунда баштай бир талазын, оон соонда өске талазын парлап турган болзувусса, ам байдал өскерилген, машинаны белектээш ажылдадыптарга, ийи аңгы өңге солун белек кылдыр парлаттынып үнүп келир — деп, чаа машинаны сонуурган.

Солун, сеткүүл хамаанчок, өөредилге номнарын ам бодувус республикавыска өңүт, чараш кылдыр каастап парлаар арга тыптып келгенинге өөрүвес аргажок.

Президент Ш. Д. Ооржак типография ажылдакчыларынга бот-орулгалыг ажылдаарын, продукцияның шынары дээш, өрте-үнени чиигедип тургаш, бодунче хей чагыкчыларны хаара тудуп ажылдаарын күзээн.

Бистин корр.

Байырлыг хурал

РЫНОККА УЛАМ
ЧАНЧЫГАР

ЧУРУКТА: шаңнал үезинде.

В. САВИНЬХТЫҢ тырттырган чуруу.

Октябрь 23-түнү. Республиканың В.Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга эртежик-ле чон чыгылып, чымчак олуттарны барык-ла ээлепкен. Олар хүннүн ийи чартында, 4 шакта, көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профессионал байырлалының байырлыг хуралынга келгеннери ол.

Байырлыг хуралды Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдының бирги оралакчысы Николай Алдачи ажиткан. Календарь езугаар бо улуг байырлал октябрьның ийи дугаар улуг-хүнү турган. Ынчалза-даа ол хүн сонгулда хүнү-биле дакпырлажы бергенинден сонгаарлаттына берген. Ынчалзажок көдээ ишчилерин бо байырлалын сөөлгү каш чылдарның иштинде бир дугаар мынчаар улуг хемчээлдиг кылдыр эртирип турарын ол демдеглээн.

Россияның көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем база болбаазырадыр үлетпүр ажылдакчыларының профессионал байырлалын бүгү чурт демдеглээн болгай. Ниитизи-биле 82 млн. тарааны олар ажааган.

Бистин республика база-ла көдээ ажыл-агыйын хевээр артырган болгаш ону сөөлгү үеде чоорту көдүрүп эгелээн. Ниитизи-биле көдээ ажыл-агый продук-

циязының хемчээли эрткен тос айларда 733,3 млн. рубль болган, чыл даанган хүлээлгезин 52,8 хуу күүсеткен. Ивинин бажы 42,7 хуу, хой, өшкүнү 16,2 хуу база чылгы малдың бажы 0,8 хууга өскөн. Аш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүн ажылдакчылары бүдүрүп турар 14 кол продукцияның сезинин хемчээлин өстүргөн. Оларның аразында минералдыг суг 3,7 катап, майонез — 14,3 хуу, кондитер кылыгылары — 12,2 хуу, макарон кылыгылары — 4,7 хуу, балык аймаа 2,9 хуу дээш, оон-даа өске.

Республиканың көдээ бараан бүдүрүкчүлериңе бо чылын федералдыг бюджеттен хой малды өстүреринге деткимче кылдыр 36,7 млн. рубльдин күрүне дузаламчызы көрдүнгөн азы ол эрткен чылгызындан 2 катап хей болганын демдеглээн. База ол ышкаш уксаалыг малга дотация болгаш компенсация акшалар 180 муң рубль, изи малды өстүреринге 70 муң рубль көрдүнгөн. Республика бюджетинден мал продукциязын бүдүреринге 3821 муң рубль хемчээлдиг акша дузаламчызын болгаш төрүүр малга 5917 муң рубльдин күрүне дузаламчызын үндүргөн.

(Уланчызы 6-гы арында).

ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязында

СОНГУЛДАЛАР ТҮҢНЕЛИН
ҮНДҮРГЕН

Октябрь 24-те Чазак Бажының хурал-даар залында ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязы бо чылдың октябрь 14-те Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының үшкү чыгыжының депутатының немелде сонгулдазынга хамаарышкан түңнел үндүргөн хуралды эрттирген.

Ук хуралга Тыва Республиканың яамылар, ведомстволар, комитеттер

Болуп эрткен сонгулданың түңнелдерин үндүрүп, эге сестү ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының даргазы Н.А. Ондар алган. Республика девискээринге 183 сонгулда участоктары тургустунган. Аңаа 1 муң 800 кижжи кежигүн бооп ажылдаан. Оларга немей 800 хире хайгааракчылар киришкен. Сонгукчулар А.Ю. Кашин дээш 2 муң 501 кижжи, С.С.-Б. Монгуш дээш — 25 муң 71 кижжи, В.Я. Норбүд дээш — 8 муң 954 кижжи бадылаан. Ч. Ч.-Д. Ондар дээш 27 муң 206 кижжи үнүп берген, В.Д. Тавберидзе дээш 733 кижжи бадылаан. Хамык кордакчыларга удур 2 муң 275 кижжи удур бадылаан. Октябрь 18-те РФ-тиң Төп сонгулда комиссиязындан Тываның чаңгыс мандаттыг № 27

сонгулда округундан Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар РФ-тиң Күрүне Думазының депутат болган деп, дыңнадыг келген. Ол ышкаш РФ-тиң Төп сонгулда комиссиязының даргазы А.А. Вешняков ТР-ниң Төп болгаш девискээр сонгулда комиссияларынга сонгулданы бедик деңгелге эрттирген дээш байыр чедирген.

Дараазында Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарга октябрь 14-те РФ-тиң Күрүне Думазының немелде сонгулдаарга тиилээни дээш сул белектиг байыр чедиришкениниң соонда, сестү РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Ч. Ч.-Д. Ондарга берген.

Ол хамыктың мурнунда Тываның чонунга сонгулда үезинде оон берген идегели, бүзүрели

даргалары, кожууннардан төлээлер, Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удуртукчузу Э.Х. Ооржак, Тыва Республиканың Чазак администрациязының удуртукчузу В.Б. Яндай-оол, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүннери болгаш республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистери киришкен.

дээш четтиргенин илереткеш, ону бадыткаарын кызыдарын чугаалаан. Ол ышкаш октябрь 26-да Москваже чоруптарын чугаалааш, ноябрь айда сонгукчулар-биле ужуражып келирин база дыңнаткан.

Оон соонда ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының даргазының оралакчысы Л. Якушкина сөс ап, республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистеринге, редакторларынга ук сонгулданы эки чырытканы дээш четтиргенин илереткен. Оларның аразында “Шын” солуннун кол редактору Светлана Монгуш, “Тувинская правда” солуннун кол редактору Олег Гаврилов болгаш өске-даа журналистернин аттары бар.

Игорь ДАМДАК.

МООН-ДАА УЛАМ
КАЛБАРАР

(Төнчүзү. Эгези
1-ги арында).

Үстүнде адааным акционер ниитилелиниң болгаш бүдүрүлгелерниң баазазынга кады бүдүрүлгени организааарының дугайында керээге ат салдынган. Моол аныктар Сибириниң дээди өөредилге черлеринге, оон иштинде Тываның күрүне университетинге, бистин доозукчуларымыс Улан-Баторга өөренир изиг күзөлдиг болганда, маңаа хамаарышкан чугаа база удавас болуп чөвүлел хуралга көдүртүнери чугаажок.

Аргыжылга айтырынга хамаарыштыр алыр чүве болза, бөгүн кожавыста күрүнениң найысылалынга чедип алыры аажок берге. Чок-ла болза, Иркутскиден, бир-ле болза, Москвадан самолеттаар апаар. А бистен мында чыдар Улангомдан Улан-Баторже дорт рейс бар. Бөгүнгү байдалды алыр чүве болза, моол тала өске-даа хоорайлар-биле авиааргыжылгаларны организаааптар шинектиг апарган. Ындыг болганда Кызыл—Улангом—Улан-Батор азы Новосибирскиден Кызылче рейсти Улан-Баторга чедир узадыптарының аргалары тыптып келген.

Моол биле бистин республикавыстың аразында харылзааларның калбарарына Россияның Моолда Чингине элчин черинде бистин чаңгыс чер-чурттуувус Елена Владимировна Кара-Салдың ажылдай бергени улуг салдарлыг деп, бистер санап турар бис. Албан-хүлээлгелерниң хуваалдазының аайы-биле ол Россияның регионнары-биле харылзааларны харылап турар кижжи. Моолдун элчин чери-биле удур-дедир харылзажырынга оон дузазы аажок улуг.

— Кады ажылдажылганын моон-даа ыңай сайзырап хөгжүүрүңе шаптараазын

болуп турар чүүлдер бар бе?

— Бар болбайн канчаар. Чүнүң-даа мурнунда Моолче кири сөөрткен барааннарның төлежилгезинде шийтпирлээр айтырыглар хей. Кожаларымыс барааннар дээш көдээ ажыл-агыйының чиг-эди-биле: эът, дүк, алгы-кеш-биле санажып чаңчылканы кымга-даа чажыт эвес-ле болгай. Ынчап келирге, ветеринария талазы-биле айыыл чок чоруктуң айтырыглары чайгаар көдүрлүп кээр. Бо чылын мартта кызыгаарны хаган турган. Чылдагааны — чамдык аймактарда мал-маганның халдавырлыг чараалаар аарыг-биле аарааны.

Моол күрүнениң тургустунганындан бээр 80 чыл болган оюнга кирип чорааш, А.В. Гордеев чурттар аразында комиссияның пленарлыг хуралын чыып, бо айтырыгны чугаалашкан. Ынчан хүлээп алдынган протоколдуг шийтпирде ук халдавырлыг аарыг илереттин-мээн аймактардан чиг этти үндүр сөөртүрүңе Россия чөпшээрелин бээр дугайында дугуржулганы чедип алзажок, ындыг чөпшээрелди амдыгаа чедир бербээн. Ук хоруушкунга чүгле бистин республикавыс эвес, а Чита, Иркутск, Кемерово областары, Алтай край база таварышкан турган. Бо айтырыгны ноябрь 2-де болуп чөвүлел хуралга үзе шийтпирлээр. Ук темага хамаарышкан илеткелди ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак кылып.

Хурал амгы үеде тургустунуп келген чидиг айтырыгларны чок болдурарына улуг салдарлыг болуп дээрзинге бүзүрөп турар бис.

— Кызылга Моолдун Чингине консульство ажиттынар дугайында медээ дыргын тарай берген болгай...

— Ийе, эрткен поне-

дельникте Шериг-оол Дизи-жикович Моолдун Чингине консулун хүлээп алгаш, эртенінде ТР-ниң Чазанга таныштырган. А декабрь айда РФ-тиң Даштыкы херектер яамызының Тыва Республикага төлээ чери ажиттынар. Визалар, чөпшээрелдер, кирилделер талазы-биле хамык ажыл-херекти чаа тургустунар структураны таварыштыр чорудар. Ындыг төлээ черин ажадарының дугайында эгелээшкинни моол тала идип үндүргенин маңаа онзалап демдеглээр чугула деп бодайдыр мен.

Черле ынчаш бистин Президентис Моол-биле удур-дедир харылзааларны экижидеринче улуг кичээнгейин салып келген болгаш салып чоруур-даа кижжи. Бо чылдарның дургузунда Ш.Д. Ооржактың федералдыг деңгелге үре-түңнелдиг ажылы үш эрттирилге пунктузун — Шара-Суурнун, Цагаан-Тологойнун болгаш Хандагайтының — ажадар арганы берген. Бир эвес 3-4 чыл бурунгаар Хандагайтының эртирилге черин таварыштыр хүнде 5-6-ла машина эртип турган болза, ам хонукта 100 ажыг машиналар эртип турар. Садыг-саарылга харылзааларының калбарганы ол хире-дир.

Кызыгаар камгалалының айтырыглары база чедимчелиг шийтпирлеттинип турар. А кысказы-биле чугаалаар чүве болза, россияжи-моол харылзаалар моон-даа улам сайзыраар, кады ажылдажылганың шынары моон-даа улам экижири. Ук ажыл-хемчеглерде Тываның туружу шагда-ла билдинип келген, ол ында сөөлгү эвес рольду ойнап турар.

— Айтырыгларга долу болгаш тодаргай харылааныңар дээш четтирдим.

Интервьюну
Артур ХЕРТЕК алган.

Кожууннун, 60 чылынга

Бурун черге байырлал

Октябрь 19-20 хүннеринде чаа-хөлчүлөр кожууннун тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдегеп эрттиргеннер. Ук байырлалга Тыва Республиканын Президентизи Ш.Д. Ооржак киришкен.

Бо чайын элээн хөй кожууннарның юбилейлери удаа-дараа болуп эрткилээн. Оларның чаңгыс чылда капсырлажы бергенин ужуру чүдөл дизе, 1941 чылдың март 12-де ТАРН Төп комитети "Улуг кожууннарны эде организастаарының дугайында" бодунун №10 доктаалы-биле моон мурнунда турган чер-девискээр үлелгезин эде көрүп, ук кожууннарның иштинден 6 чаа: Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл болгаш Эрзин кожууннарны тургускан.

Чаа-Хөлдүн салым-чолу ооң-биле кады хевирлеттинген административтик девискээрлерге көөрдө, нарын-даа, мунгаранчыг-даа болган. Тургустунганындан бээр таптыг-ла 20 чыл эрткенде, ону Тыва АССР-нин улус депутаттарының облүүс-комунун 1961 чылдың март айда үндүргөн шийтпирин езугаар дүжүргөш, Улуг-Хемге каткан. А Саян-Шушенск ГЭС-тин суг шыгжамырының 42 хуузу Тываның девискээринге хамааржыр апарганды, улуг сутта кызгадаткан чаа-хөлчүлөр ада-өгбелеринин чүртүн, чевег-хөөрүн, эрги хонаштарын, одар-белчирилг, сизген-ширбирилг черлерин капташ, чаа тудуг-суурларже, а бир чамдыктары республиканың өске булуңдарынче көжүп чоруур журтга таварышкан. Тываның картасындан Урбун, Хереме, Кара-Тал, эрги Чаа-Хөл дээн чижектиг суурларның ат-сывы кезээ мөңгөдө ис чок чиде берген.

Ындыг болзажок бистиң өгбелеривистиң "шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас" дээр дег, чуртка кал-барган өскерлишкениннерин кавыны-биле 1991 чылдың декабрь 26-да Чаа-Хөл база катап кожуун болуп эрге-байдалын эгидип алыр аргалыг болган. Ону боттандырырынга ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактын изиг киржилгелиг, бьжыг туруштут болганын чаа-хөлчүлөр өөрүп четтиришчин-биле сактып чугаалажып чоруурлар.

Советтик үе-чадага көөрдө, кажан оон чүгле комбайнны безин 50 чедип, а тракторлары – 80, автомашиналары – 140, шээр малының баш саны 75 муң, боданы – 5200, чылгыны – 1200, төвени – 130 чедип өзүп, бир гектар черден 85 центнер тарааны ажаап ап турган үелерге бодаарга, бөгүнгүнүн Чаа-Хөлүнде онза байырланып, көөргөттинипки дег чүүлдер чок бол, ажил-иш мында соксаш кылынмаан.

Бо хүннерде кожуунда 4 колхоз, 25 арат ажил-агый, 1 көдээ ажил-агый кооперативи, 36 хуу сайгарлыкчы ажилдап турар. Юбилейлиг чылда кожууннун ажил-ишчилери тараа-быдааны эрткен чылдыңыга деңизерге, ийи катап хөй шөлге тараан. Ындыг болзажок республиканың барык бүгү девискээрин калбарты алган кааннаашкынның уржундан тараа культураларының дүжүдү ындыг кончуг бедик болбаан: 1 гектардан 4 центнер, картофельди – 81 центнер.

Хуу чонун шээр малының, төвөлериң баш саны өскөн. Эрткен чылга бодаарга, эътти 73

хууга, дүктү 1,5 катап хөйүнү бүдүргөн. Хереглекчилер кооперациязының үүрмек бараан саарылдазы 4858 муң рубль болган азы эрткен чылдыңыга көөрдө, 1823 муң рубль хөй.

Кожууннун организациялары, албан черлери болгаш ажил-агыйлары кышка эки белеткенгенин көргүскөн. 1800 тонна хөмүр курлавырлаттыг, мал-маганга 2500 тонна сизген-ширбирилди белеткээн. Социал адырның оран-савазының капитал база агар септелгезин бүрүнү-биле чоруткан. Ак-Туруг—Чаа-Хөл аразының орунун капитал септелгези эгелей берген. Алексей Дарбиняга удурткан 24 кижилг тудугжулар бригадасы төлте Култура бажының тудуун адал-таптыг берген. Бригадирин чугаалап турары-биле алырга, соок дүшкүжеге чедир тудугну доозуп-тарының аргалары бар. Тудуг материалдарын үзүктөл чок сөөртүп турар, акшаландырышкын талазы-биле байдал багай эвес. "Култура одаанын тудуун доозупкаш, келир чылын оон чанынга спорт залының тудуун эгелээр бис" — деп, Алексей чугаалап турар. Төлевилел документациязын езугаар ук тудуг-суур культура-спорт комплекзи кылдыр көрдүнгөн болганда, ол ындыг болур-даа ужурул.

Төөгүнү кижилер тургузар деп чугаалажыр. Шынап-ла, Чаа-Хөлдүн кожуун болуп тургустунарынга база улам ынай сайзыраарынга аңгы-аңгы салгалдың төлээлериниң киржилгези болгаш үлүг-хуузу улуг. Чаа-хөлчүлөр боттарының чаңгыс чер-чурттуглары, ТАР үезинде казак кежигүннери чораан: Базыр-Саттын, Талганчыктын, Сувактын, Товариштайын, Дорун-оолдун, кожууннун бирги удуртукчузу Кол Кончукту, оон соондагы даргалары: Кегелдин, Көк-оолдун, Даржайын, Чанзан-оолдун, Доржулдайын, Ада-чурттуң Улуг дайынынче моон айттанган эки туйачылар: А.Сундуйнун, О.Чурнун, Б.Ламанын, Б.Норжунун, Б.Балчатын, Даваа-Самбуунун, Б.Белектин, Сайын-оолдун, Доклутун, Надагалтын, Х.Калбактын, Сеңгиинин, Хүргүлектин ат-сывын утпайн, мөгейип чоруурлар.

Юбилейге тураскаткан байырлыг хуралга илеткел кылып тура, кожууннун чагырга даргазының бирги оралакчызы А.Т.Суван черт-чуртун шудургу күш-ажылы-биле, уран талантызы-биле алдар-жыдып келген болгаш алдар-жыдып чоруур чаңгыс чер-чурттугларын бирден бирээ чокка адап чугаалаан. Ындыгларын санынга малчыннар: Седен Монгуш, Шаравий Оксур, Алдай Түлүш, Данзырын Монгуш, Мартыгыр Сагаандай, Мендиг-оол Даглай, Анчымаа Сарым-оол, Василий Гусаков, Дзигир Ховалыг, Матрена Гуменкова, улус өөредилгезинин тергилерин: Россия Федерациязының алдарлыг башкызы Василий Өлчей, Тыва Республиканың алдарлыг башкылары: Биче-оол Монгуш, Клавдия Кызыл-оол, Антонина Кошкарлова, Лидия Саргова, Анна Седип, Тыва Республиканың алдарлыг эмчилери: Зоя Салчак, Суван Ша-

таржык, Уйну-оол Чамзырын, Сумуя Монгуш, Анна Базыр-оол, Алла Сиразитдинова, чогаалчылар: Александр Даржай, Өлчей-оол Монгуш, Экер-оол Кечил-оол, композиторлар: Солаан Базыр-оол, Каадыр-оол Бегзи, Амыр Хоюгбан болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. "Тываның XX чүс чылда шылгарангай кижилери" деп Күрүне номунда Чаа-Хөл чурттуг 7 кижиниң ады кирген. Олар дээрже филология эртемнеринин доктору, профессор Ш.Ч. Сат, Тываның даш чонукчуларының өгбеси М.Х.-С. Черзи, Репин аттыг Күрүне шаанналының эдилекчилери: Б.С. Байынды, Р.А. Аракчаа, Е.Б. Байынды, Тыва радионун баштайгы дикторларының бирээзи Г.Д. Дүгержаа болгаш Чаа-Хөлдүн ниити чөмөнчилгезинин хоочуну А.Ф. Южакова — олар-дыр.

Байырлыг хуралга чүве чугаалап тура, ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак кожууннун чонунга байыр чедирип, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэ-зинге чаа-хөлчүлөргө кирип келген үлүг-хуузу онзалап демдеглээн болгаш республиканың Чазааның кожууннун социал-экономиктиг байдалын экижидери-биле 2001-2003 чылдарда кылш чорудар деп турар хөмчөглеринге тодаргай доктааган. Чижек кылдыр алырга, 2002 чылдың республика бюджетинге 2,24 млн. рубльди эргижирээ электри харылзаазының дериг-херекселдерин солурунга көрүп турар. Аймырлыгын, Терезинин, Улуг-Ховунун сугарылга системазының капитал септелгезин чорудар. Тус черниң МТС-инге тракторларны, комбайннарны болгаш өске-даа техниканы, немелде мал-маганы, кушту садып алырынга акша-хөреңгилерни үндүрүп бээр планнаттынып турар. Кожуун поликлинказын алгыдар, чунар-бажыны тудар, пилораманы тургузар дээш, оон-даа өске ажил-хөмчөглер тыва Чазактын планынче кирген.

Кожууннун күш-ажылга шылгараан кижилеринге Шериг-оол Дизижинович күрүнениң бедик шаанналарын – орден-медальдарны, хүндүлүг аттарны, Президентинин Хүндүлел бижиктерин тывыскаан.

Белек-селек-даа, чылыг, чымчак сестер-даа хөй болган. Чижээлээрже, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының төлээзи Р.Д. Ондар 6 көдээ ажил-агый дериг-хөмчөглерин тракторну тус черде күш-ажыл болгаш ажилга хаара тудар төпке белекке берген, Ниити өөредилгениң яамызы Булуң-Терек школазының директорунга чаа автомашинаның дүлгүүрүн тывыскаан, Кадык камгалал яамызы санитар автотранспортун кожуун эмнелгезинге сөңгөзөн. Национал банкының даргазы Ю.П. Южаков болгаш республиканың культура сайыдының бирги оралакчызы С.Н. Өлзей-оол кожууннун Култура бажының база Чаа-Хөл ортумаа школазынга хөгжүмнүг төптү белекке бергеннер.

Ниитизи-биле байырлыг хөмчөглер багай эвес эрткен дээрзин чалаткан аалчылар-даа, чаа-хөлчүлөр боттары-даа демдеглээннер. А байырлалдың улуг концерти, аът чарыгы, хүреш, хөл-шыдыраага, хол бөмбүүгө маргылдаалар байырлалды улам шиник кириген.

Артур ХЕРТЕК.

КИЧЭЭНГЕЙИЦЕРДЕ: СОЛУННАР ДОПЧУЛАПЫ

Республикада үнүп турар солуннарның сөөлгү дугаарлары колдуунда октябрь 14-те болуп эрткен сонгулдаларның түннелдеринин сайгарылгазынче угланган. Октябрь 18-те "Тувинская правда" солуннун бирги, ийги арыннарында "Сонгулданың көргүскени: Бичелдей шын эвес" деп улуг чүүлдүг утказын оон иштики эгелеринден көрүп болур. "Сонгукчулар чаңгыс базым-биле кылаштарың күзевээннер" деп иштики эгениң адаанда "Чаңгыс эп-сеткил" партияның кандидатуразы Сергей Монгуштуң талазынга бүгү-ле бар курлавырлар— административтик, организацыг, сан-хөө, партийжи, агитас-суртаалдыг арга-хоргалар ажыглаттыганын. Ынчанга-даа сонгукчулар улай-улай генералдарның экраннында болгаш амыдыралда ээлчешкенинден могап-турупкан болгаш колонналарга чаңгыс базым-биле кылаштарындан ойталааннар—деп, автор санап турар. "Эп-сеткилчилерге" оларның мурнундагы генералга ышкаш дуржулгазы бо удаа чедишкенин болбай барган.

Ол хире күштүг курлавырлар турда, Сергей Монгуш чүге уттурупканы деп айтырыгга автор "Таптыг-ла оон ужурундан" деп харыылаан. Оон сонгулда кампаниязы калбак, делгем, улуг хөмчөлдүг чоруп турган болгаш аааа акша-төгерик-даа харам-намаанындан, оон организа-чылары боттарының күжүн артыр үнелеп, харын-даа менээр-генишкенинден түннелдер айма-ранчыг, аңгаданчыг болган. Хамык-ла кордалдарны чонга орта билдинмес кижиге Москвадан банкир Виктор Норбу "будаан" байдалдыг. Баштай ол "Чаңгыс эп-сеткилдин" кижизи кылдыр көргүстүнүп келирге, "эп-сеткилчилер" ону күштүг удур-ланыкчы деп санааш, В.Норбуга удур ажылдап, К.Бичелдейниң аксы-биле оон шуут ойталааннар. Харын-даа чагыг езугаар аааа удур материалды "Комсомольская правда" солуннун капсы-рылгазынга безин парладып-каннар. Политиктиг садыгла-жылга болгаш дипломаттыг күжениглерин орнунга, дорт халдаашкын В.Норбуга база чедишкын эккелбээн. Оон алганы 13 хууу Сергей Монгуш-даа аптып болуп турган деп, авторнун бодалы ындыг. "Чел-линден туттунуп чадап каан болзуңза, кудурундан база туттунуп шыдавас сен" деп иштики эгедө автор "эп-сеткилчилерин" болгаш оппози-цияны "кол күжү" — К.Бичелдейниң частырыгларынга доктааган. Оон кол-ла часты-ры—чоннун сеткил-хөөнүн барымдаалавазы деп, автор санап турар.

Солуннун үшкү арны солунче чагаалар-биле долдунган. Бешик арында "Соцстрах дьындап тур" деп рубриканың адаанда "Бодунун эргелерин билер херек" деп материалдан соцстрах талазы-биле кандыг хевирниң магады-лалдары барын билеп ап болур. Оон адаанда "Эрзинде онза байдал" дугайында А.Хертек бижээн. Октябрь 8-те Каваа Кулдуунун инектери билдинмес чылдагаандан өлүп эгелээн. Эрзинниң ветеринария албаны аааа хамаарыштыр сибирь явказы деп каразыгны үндүргөн. Доп-дораан Кызылдан ветлаборатория ажылдакчылары чеде бергеш, сибирь явказы деп аарыгга удур К.Кулдуунун болгаш чоогунда кадарчыларның малынга тарыл-ганы чоруткан. Уруттар садтарында, эмнелгелерде болгаш чөм-ненилге черлеринде эъттин хыналдазын кылгаш, 44 кило-грамм эътти узуткаан. Эмчи хыналдазынга турган 39 кижинин байдалы анаа болганын автор

дыңнаткан.

"Тувинская правда" солуннун октябрь 20-де, субботада, үнген дугаарында Президент Ш.Д. Ооржак-биле интервьюну парлаан. Күскү дүжүт ажаалдазындан репортажта Бии-Хемниң "Кызыл тараачын" бүдүрүлгө коопера-тивинин шөлдериңде ажылы чы-рыттыганын. Тараа ажааттыганын соонда, шөлде кандыг ажилдар чорудуп турарын ында көргүскөн. Ийги арында сонгулда түн-нелдеринге хамаарыштыр К.Бичелдейниң парлалга конферен-циязын чырыткан. Оон бодалы-биле алырга, кордакчылар бот-боттарын "бакташпаан", а бүзү-реттирген кижилери болгаш "аарыкчылар" боттары аразында "кээргел чок тулчуп турганнар".

"Тываның аныяктары" солуннун сөөлгү дугаарында Тывага кээп чораан депутат Александра Буратаеваның айтырыгларга харыыларын парлап үндүргөн. Аныяк спортчу Ромеш Ондар дугайында ийги арындан номчуп болур. Үшкү арында наркотик-терниң хоразының дугайында Карим Монгуш бижээн. Кадыкка хамаарышкан бөлүк мате-риалдар—6-гы арында.

"Эне сөзү" солуннун октябрь 19-25-те үнген 39 дугаарында "Ивижи кыс" деп чурумал бар. Үшкү арында— "Мөңгүн ужук" деп чечен чогаал арны. Хоочун журналист Седен Хертек эгелеп чоруур авторларга "Бижип өөрениңер" деп эгедө бодунун сүмелерин кириген.

"Слово" деп "Чаңгыс эп-сеткил" партиязының тургускан солуннун сөөлгү 42 дугаарында сонгулда түннелдеринге хамаа-рыштыр Шолбан Кара-оол "Бис Шойгунун адын ажыглапайн турар бис. Бис ону деткир деп чүүлге даянып турар бис" деп эгелиг интервью берген. "Бистиң канчаар сонгаанывыстан бистиң бодап турарывыска көөрдө хөй чүве хамааржыр. Тываның чурт-такчылары Шойгунун чаңгыс чер-чурттуглары кылдыр улус билер, ол чүүл хөйүн чугаалап турар. Ынчанга бис ону хөй деткээн тудум-ла, республиканың аргалары улгайдыр" — деп, Ш.Кара-оол санап турар. Ындыг-ла амыр чүве болза, республика шагдала мандып-сайзырай берги дег. А Шойгу мындыг деткимчелер чокка-ла бодунун адын боду ажылдап алган эвес бе? Үшкү арында "Интернат. Дываажан эвес" деп Кызылдың школа-интернадындан бөлүк материал-дарны парлаан. Дөрткү арында журналист Н. Антуфьева-биле интервью бар. Ону номчуп көөрге, ол дег шынчы кижиге-даа чок, демократия дээш "чырыткылыг" демиселчинин овуру материал-дын артындан "бакылап" турар.

"Тувинская правда", (№123, октябрь 23-те) үнген дугаарында тывалап очулдуарга, "Бажы каткан..." деп Д.Маадының чүүлүнде Кызыл хоорайны башкарып чадап турар хирезинде-ле, сонгулда болурга-ла, ынаар "шурап-ла" турар мэр А.Кашинин эрткен сонгулдага "чылга" уттурупканын-даа уттупкаш, куруг черге канчаар мактанганын автор кайгап-харап бижээн. "Бодунун" хоорайыга ол С.Монгуштан 2,8 катап, В.Норбудан 2,6, Ч.Ондардан 2 катап эвээш бадылаашкын алган. Ол хиреде "Информ плюс" деп солунда ону сонгулдаларга "бажы каткан" деп мактаан шинчилиг болган. К.Бичелдей Кашинни Кызылга бадылаашкынын 17 муң чедир алгар деп бодап турган, а херек кырында 2501 кижиге ол дээш сонгаан. Дөрткү арындан үндүрүт инспекциязының чаарттынып турарының дугайында медээни номчуп болур.

Допчулалды
Н. ЭРГЕП кылган.

АШАК БОЛГАШ ДОСКААР

• Латыш улустун
тоолу •

Бир-ле катап ашак ыяштан капуста дузаар доскаар чазап алган. Оозун ол тараага орнап алып дээш, чүктеп алгаш чоруп каан. Ашак чоруп-ла, чоруп-ла олургаш, шаа төнгөш дышта-нып алып дээш орук кыдынга олуруп алган. Серемчиде хора чок дээш, доскаарны куду баштандыр салгаш, иштинге чыдып ап-тыр.

Ынчап чыдырда, койгун маңнап келгеш, доскаарны кырынче үне халааш, маңнап-маңнап элдепсинип чугаалап-тыр:

— Эки-ле стол-дур. Ынчалза-даа кырында чүү-даа чок, курут.

Элээн болганда, дилги маңнап келгеш, койгун-биле кожа олурупкаш база-ла демги чүүлдү сөгөп-тир. Оон соонда берү, адыг база чедип кээп-тирлер. Оларның шуптузу чаа, чараш столга олурупкаш, чениксей бергеннер. Ынчагаш аң бүрүзү олча хайып чоруп каан. Удаанда адыг ары чигири, берү — хой, дилги — кас, кодан — капуста эккеп-тирлер. Ол-ла бүгү аш-чемни стол кырынга дөлгөп эгелээннер. Ол өйде доскаарның адаанда чыдар ашак бир талазынче ийленип чыдап алган.

— Сен стол шимчедип олур сен бе, майтак-даван? — деп, аңнар койгунче алгыржы берген.

— Чок, мен-даа эвес-тир мен — деп, койгун харыялаан.

— Ашак үннер дыңнааш, доскаарны андара идипкөш, тура халаан. Хамык аңнар корткаш, дезип ыңай болганнар. А ашак ары чигири, эътти, капустаны доскаарының иштинге суккаш, чүктеп алгаш, олчак-омактыг чана берген иргин.

Үлетер домактар

Улуургак болбас,
Улуун хүндүлээр.

Ак чем хоолулуг,
Ава сөзү үнелиг.

Тенек кижги багай,
Терек бүрүзү ажыг.

Турамьк чорбас —
дузалап чор.
Кыртыжаң чорба —
кызымак чор.

Сеткилдин бичези
херек,
Эртемнің улуу херек.

Ажыкка амырап болбас,
Арагага сундугуп
болбас.

Көвүк харның даажы
чымчак,
Хөглүг эштиң чаны
чараш.

Харыыдан берип көрүңер АДА-ИЕ ТӨЛЕВИРИ ДЕП ЧҮЛ?

Чаа өөредилге чылы эгелээнинден бээр элээн үе эртип, ам бирги улдун төнөринге чедир санныг хонуктар арткан. Ажы-төлүвүс канчаар өөренип тур ирги деп сагыш чоаарындан аңгыда, оларның бүгү талалыг кижизидилгези дээш бүрүн хүлээлгени онаанып ап турарывыс шын. Ындыг болзажок ада-ие болганда сээң дорт хүлээлгөң ол-дур дээш хөлүн эр-тире бээр эпчок чүүлдер сөөлгү чылдарда уруглар садтарында болгаш школаларда шуут-ла тергилдизин деп болур. Ол “эпчок” чүүлдер джжир айтырывыс, бир-ле дугаарында, ада-иелерден акша чыылдазы-дыр дээрзин дыңнадың. Ийе, ол акша чыылдазындан класс башкылары-даа, ада-иелер-даа оспаксыраар апарган деп болур.

Школады назын четкен огуларны азы кызыңарны бирги классчыларның аразыңа бижидип, школа хүрээленинге кирип эгелээн хүнүнден эгелеп дады-выр чыылдазы эгелээр. Бирги классчыларның саныңа киргени дээш 100 рубльди Кызыл хоорайның 9 дугаар школы тыртып ап турар. Ынчап келирге, чаа өөредилге чылында школады кандыг-бир чүүл садып алырыңа каш бирги классчыларны чыгган болдур, ыңча акша школаның дирекциязыңа дужааттынып турар. Хоорайның шыырак билиг бээр школаларында бир дугаар класстарның саны эвээш дизе 10, а оон көвүдесе, 15-16 чеде бээр. Бир класста ортумаа-биле 25 өөреникчи деп алгаш, бөдүүн арифметиктиг чижекти бодап көрүңер даан. $(10 \times 25) \times 100 = 25000$ рубль, чүтле бирги классчыларның ада-иелеринден мөөң-неттинер.

А бир эвес көдээ школалардан кайы-даа класска шилчип келген өөреникчи болза, “киир бижидилге” дээш база төлевир төлээрин билип алыңар. Ол түң-нер база-ла школаның “авторитетин” аайы-биле чайгылып каап турар болдур ийин. Бир эвес Кызылдың 5 дугаар школында 50 рубльди ап турар болза, 9 дугаар школада 120 рубльди тыртар. Бир эвес уругнуң ада-иези шыырак, шыдалдыг, сайгарлыкчы суг болза, негелде элээн улуг дээрзи хоп эвес-тир.

Кажан өөредилге чылы эгелээр билек, сентябрь айның ортан үезинде, “ада-ие хуралы” деп дыңнадыңны алгаш, “карман курут” ынаар кылаштар болза, эпчок байдалга таваржып болурун ада-иелер ыяк билир апарган болдур ийин. Чүге дизе таньжылга хуралдан эгелээш-ле, “ындыг-дыр ам, ада-иелер, школавыс фондузу ыңча, клазывыс фондузу бо хире, библиотекадан алган номнарывыс дээш бо дораан акшаларыңар бериптиңер” дээн чаңгыс ол-ла сөстөр-биле класстарга хуралдар уламчылаары чажыт эвес.

Хоорайның тыва школалары барык шуптузу школа фондузунче акшаны ада-иелерден чыып турар. Бирги болгаш ийиги чартык чылда 60-60 рубльди (эвээжи ол, чижээ 2 дугаар школада 70-

70-ни ап эгелээн) өөреникчи бүрүзүнден ап келирге, ой-ой-ой, хөй-ле акша чыгдынып келир.

Оон кырындан класс фондузунче база 50-неп чыыр. Оон аңгыда библиотека фондузунга 20 рубль, №9 школада ном бүрүзү дээш 5 рубльди, күш-культура кичээлинге ажыглаар мячиктер садарыңа 5 рубль, эмчи пунктузунга тарылга кылып шприцтер дээш 5 рубльди чыыры хоорайның школаларында чаңчылчаан.

Хамааржып турар чурттакчылыг микрорайонунуң аайы-биле хоорай школаларында ортумаа-биле 1 муң өөреникчи бар кылдыр бодап алгаш саналганы кылтыр болза, бир өөредилге чылында 200 муң хире рубльди ада-

Доозар үе келген чүну канчаар?
Башкының сеткилин хомудатпазы-биле шыырак белекти садар. Ол шыырак белек дээр “хээли” хөп чуур машина, аар улуг хевис, алдын каасталга, аар өртектиг аяк-сава аймаа бооп турар. Ону ада-иелер башкының чагы-биле азы боттарының “өмүнээзинден” тыпсырлар.

ие телевири дээш школалар чыып ап турар-дыр. А оон кырынга лицей база гимназия класстарының ай санында өөредилге дээш чыыр 60 акшазын база ап көрээлиңер. Бир бүдүн чылда өөредилге чылының 9 айы бар. Ол 9 айны 60-га көвүдедирге, 540 рубль. Лицей класстың чаңгыс өөреникчизи 540 рубльди бир өөредилге чылында төлээр. А бир класста ортумаа-биле 25 өөреникчи джжик. Бир класстан бир чылын 13500 рубль болур-дур. А школада бирги класстан доозукчу класска чедир чеже лицей класстар барыл? Ону хоорайның өөредилге килдизи кончуг эки билир боор.

Өөредилге дээш, ада-ие төлевири дээш чыып турар акшаларны ада-ие хуралдарыңа мындыг хевирлиг тайылбырлаар.

Лицей класстарның өөреникчилеринге оларның өөренип турар программасы эзуугаар тускай өөредилге номнары-биле четчелээр, башкы кижги билиг-мергежлин доктаамал бедидип ап турары-биле чаа литератураларны, методиктиг сүмелерни, практиктиг кичээлдерге ажыглаар көргүзүг материалдарын садары албан. Ол бүгү лицей класстарның фондузу, ыңчап кээрге, ол чылдан чылче дамчып турар ужуруг.

Школа фондузун школаның (класстың эвес) септелгезинге, кандыг-бир улуг дериг-херексел садып алырыңа, директорнуң азы өөредилге эргелекчизиниң сургакчылаашкынынга, чижээ, 9 дугаар школа “Чылдың школы” российжи конкурса киржирин-

ге чарыгдалдарны үндүргени, школаның кандыг-бир мөөре-йинге киржилге... дээш төңчү чок баар. А директорнуң сургакчылаашкынын хоорайның өөредилге килдизи азы өөредилге ямызы хандырбайн турар чүве ирги бе? Бир эвес өөреникчи “Океан” лагеринге чедип, конкурса киржир дээр болза, оруксуур өрттээн ада-иелер боттарыңар тывыңар дээр болгай.

Класс фондузун база-ла 2 катап 50-неп чыыр. Ол дээрге септелге, үүрмек-саармак чарыгдалдар-дыр. Ынчалза-даа чазын чайгы септелгеге дозу садары-биле 20 акша дээш база чыып шаап алырлар. А класс фондузу та кай-

на аар кирип турар чүве? Ч а а өөредилге чылында чаа башкы клас-

ты алган болза, чаа негелделер эгелээр: эрги көжегени эргиде башкызы алгаш барганындан класска чаа көжегелер садар, башкының бодунуң башкылаашкынының аайы-биле шимелдезин чаартыр... Бо шупту амыдыралда болуп турар чүүлдер-дир, бүзүрөп көрүңер.

Албан төлээр ужуруг ада-ие телевири ол-дур.

Ам өске акшалар чыылдазын санап көрээлиңер.

Октябрьда башкылар хүнүн демдегелеп эрттирер бис. А оон бүдүүзүндө башкылар “агитация” ажылын эгелей бээр. Класстың база эртемнер башкыларыңа, өөредилге эргелекчизинге, харындаа директорга суй белектерни садары-биле айыттыңан түннү чыыры чугула деп. А чамдык ада-иелер өөреникчилериниң дневниктеринге дыңнадыг-бижиктерни бижип, тараткылаары чажыт эвес. Аарыг кижиге келгеш: “Эмчиң сени эмнеп турар-дыр, эмчилер хүнү келди-ле, белек садар акшан дүрген эккел!” — деп алба-дааны-биле демей.

Оон школа-ның хөй-ле байырлалдары эгелээр, аңаа шайлаашкын кылбас болза, эң-не “чорбас” класстар-ның саныңа киргениңер ол. А шайлаашкын дээрге аш-чемнин каш яңзы дээжизин делгөп, башкыларга йөрээл-сөстөрни илередип хөглээр-дир.

А өөредилге чылы төнөргө чедир чартык чыл артканда, доозукчу класстарның ада-иелери дүвүрөп-ле эгелээр. Доозукчу дээрге, бирги, дөрткү, тоску, он бирги класстың өөреникчилери. Доозар үе келген, чүну канчаарыл? Ынчанмайн канчаар, шайлаар, кижги бүрүзүңге белек-селекти сунар, өөреникчиге чада аайы-биле школаны доосканы дээш, башкыга чедишкын-

ниг ажылы дээш. База-ла акша чыылдазы эгелээрин шупту кончуг эки билир силер. Оон иштинде башкының сеткилин хомудатпазы-биле шыырак белекти садар. Ол шыырак белек дээр “хээли” хөп чуур машина, улуг хевис, алдындан каасталга, аар өртектиг аяк-сава аймаа-даа бооп турар. Ону ада-иелер башкының чагы-биле азы боттарының “өмүнээзинден” тыпсып турарлар. А аңаа чыыр акшаның түңү 350-ден 1500 чеде бээр.

Бир эвес ортумаа бышкан билигнің аттестадын холга ап турган болза, аңгы херек. А бирги, дөрткү, тоску класстың доозукчуларын ресторанадып,

улуг шүүдөл үндүрүп турганының ажыгы чүл? Оглу, кызының байырлалын эр-тириксээн ада-иелер башкыларын аңгы чалап хүндүлө-зе кандыг боор, чүтле кижги бүрүзүндө албадал-биле акша чыып турбайн аан. Ийе, эстетиктиг

кижизидилге-дир, культура-дыр дээр чадавас. А ону оон бөдүүн, чараш, эптиг арга-хевирлер-биле чедирип болбас бе?

Мээң бо бижип олурар чүүлүм чаңгыс эвес, шупту ада-иелерниң сеткилин өйүп чоруур айтырыг-дыр. Бо айтырыгны ада-ие хуралыңа көдүрүп эккелген ава эң-не бак, а оглу, кызы оон соонда багай өөреникчи апаарын эскерип билген мен. Шак ындыг “репрессияга” таварышкан эки өөредилгелиг уруглар школаларда кайы көвей.

Чогум черле чыгдынып турар төлевирлерни школаның агар санынче ажаалда банкызын таварыштыр шилчидериниң аргазы чок чүве бе? Ол төлевирлерден үндүрүг органның үндүрүүн тыртып турар бе? Ада-ие телевири (школа фондузу, класс фондузу, библиотека фондузу, эмчи ачы-дузаны, ...) доозукчуларның байырлалын албан кижги бүрүзү төлээр ужуруг, оон

Чыгдынып турар телевирилерни школаның агар санынче ажаалда банкызын таварыштыр шилчидериниң аргазы чок бе? Ол телевирилерден үндүрүг органның үндүрүүн тыртып турар бе? Бо бүгүнүң дугайында өөредилге ямызы кандыг хары бээр ирги?

б а ш к а школага өөренир эргезин чидирер деп кандыг хоойлуда айтып бижээлиң? Оон башка, акшакөпеек чыып шыда-вас ада-ие болзуңарза, ажы-төлүнөр өскээр өөредип алыңар деп, алдар аттыг бир директор башкының кыжаныг кылганын ийи кулаам-биле дыңнаан черим база бар.

Бо бүгүнүң дугайында өөредилге ямызы кандыг хары бээр ирги?

“Шыык туткан кижиге ыт өштүт, шынын чугаалаан кижиге кижги өштүт” дээр болгай, өршээ дадай, истеп сүрүүшкүн эгелеп, кайы ада-ие мону чырыкче үндүргенин илередип, ажы-төлдү алалап эгелесе хөңнү... Аарышкылыг-ла дыр.

Саяна МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

РЫНОККА УЛАМ ЧАҢЧЫГАР

(Төңүзү. Эгези
2-ги арында)

Бо чылын республикага мал бажынын өзүлдөзү РФ-тин база Тыва Республиканың Чазаның доктаалдары езугаар мал бажы өстүреринге акшаландырышкынны чорудуп эгелээни-биле кызымак ажилдап чоруур кижилернин экономиктиг со-нуургалын көдүргенинде болуп турар.

Чүдөн-даа артык кижилернин кадыы биске эң-не үнелиг. Ынчангаш болбаазырадылга бүдүрүлгелерин катап тургузары-биле "Тывасут", "Тывазыт", "Тывамакарон" деп күрүне бүдүрүлгелерин тургусканы, эң ылангыя малдың сибири язвасы, чараа аарыглары непертерээн үеде, кончуг ажыктыг дээрзин Николай Бугалтырович онзалап демдеглээн.

База ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Ооржак араттарга, фермерлерге, кооператорларга, көдээ акционерлерге байыр чедирип, чүве чугаалааш, оларга тарылга шөлдеринин, мал одарларынын, балыктаар болгаш аңнаар черлеринин езулуг ээлери силер-дир силер дээрзин магадылап чугаалаан. Ынчангаш силер рынокка чаңчыга берген силер, моон соңгаар рынок силерге коргунчуг эвес болур ужурулуг деп демдеглээн.

Политиктиг болгаш экономиктиг саң-хөө кризистери болуп турза-даа, Чазак кезеде көдээниң чонун деткип келген. Оларның ажы-төлүнге чаа-чаа школаларны, школаларга бедик мергежилди башкыларны чет-челээри, культура албан черлерин, эмнелгелерин, көвү-рүглерин, бичии ГЭС-терин, харылзаа бүдүрүлгелерин дээш, өске-даа чугула чүүлдерни чогуур деңгелге тудуп келгенин айткан. Алызын билер кижилер черни демей-ле ээлей бээр, ынчан көдээ черлер көдүрлүр, ынчангаш силерге болгаш өг-бүлелеринерге байырлал тава-рыштыр чаагай амыдыралды күзедим дээш чугаазын дооскан. Дараазында Чазактын бедик шааналдарын Президент Ш.Ооржак көдээ ажил-агыйның мурнакчыларына, эң дээр көргүзүлгү араттарга, бүдү-рүлгелер удуртукчуларына тывыскан.

Байырлыг хурал бетинде болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин аразынга аш-чем дел-гелгезинин талазы-биле кон-курсту база организастан. Түңнелинде бир дугаар черни болгаш бирги чергениң дипло-мун күрүнениң "Тывазыт" бүдүрүлгези, ийиги черни база ийиги чергениң дипломун "Кызыл тараачын" көдээ ажил-агый кооперативинге база үшкү черни болгаш дипломну үшкү чергезин Кызылдың хлеб комби-надынга тывыскан. Тиилекчи-лерге дипломнар-биле катай өртектиг белектерни берген.

Ындыг конкурсту бир дугаар эртирип турар болгаш моон-даа соңгаар ону организаастаарын Көдээ ажил-агый яамызының болбаазырадылга килдизинин специализи К.О. Хомушку чугаалады. А бо удаада тиилекчи болганнар удавас Чазак дең-гелинге болур конкурска киржир.

Чымысмаа МОНГУШ.

Сергей СҮГЕ-МАОДЫР:

“ШЫН ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ — МЭЭҢ ТУРУЖУМ ОЛ”

Төлээлекчилернин Кызыл кожуун хуралы тургустунган хүнүнден бээр идепкейлиг ажилдап, амыдыралга чөптүг чаартылгалар, чоннуң чуртталгазын экижидер дээш болур-чогуур хемчеглерни ап келгени-биле өскелерден ылгалдыг дизе, частырыг болбас боор. Ынчангаш оларның ажыл, амыдыралы өске коллегаларына үлегер-чижек-даа болур чадавас дээш, бистиң корреспондентивис сонуургаан айтырыгларына харылап бээрин оон даргазы Сергей Иргитович Сүге-Маадырдан дилээн.

— Сергей Иргитович, силерни Тываның билингир политиктеринин бирээзи деп санап чоруурлар эвээш эвес деп билер мен. Ылангыя Кызыл кожуунда хүндүткелиңер бедик. Төлээлекчилер хуралының даргазы дээрге улуг эрге-дужаал, улуг харысала-дыр. Бо ажилга канчал депшип келген силер?

— Үе-черге эш-өөрүм-биле демей школа соонда көдээ ажил-агый институту доостум. Инженер-энергетик мергежилдиг мен. “Көк-Тей”, “Х Улуг Хурал” совхозтарга инженерлеп, энергетиктеп ажилдаан мен. Баян-Кол көдээ Совет даргазының эрге-дужаалына элээн каш чыл ажилдадым. Аңаа ажилдап тургаш алган арга-дуржулгам сөөлүнде келгеним бо ажилымга улуг деткимче болуп чор. Оон соонда көдээ ажил-агый ажил-дакчыларының профэвилелдеринин район комитетинин даргазынга, ТР-ниң Президентизинин аппаратынга, Көдээ ажил-агый яамызынга ажилдаан мен. Амгы эрге-дужаалымга ажилда-рының бетинде, Каа-Хем суурнуң депутады турдум, оон шилил-делиг соңгулданы эрткеш, кожуунга бир дугаар тургустун-ган Төлээлекчилер хуралының даргазы болганым бо. Советтер ажилында дуржулгам бо ажилга турумчуп шуудаарына улуг рольдуг болганын катап база айткысаар-дыр мен.

— Кайы партияда бактаал турар силер?

— Кайы-даа партияда бак-таавайн турар мен. Чогум ол-бо партиялар, чижээлээрге, “Един-ство” (Тывада салбыры) чалап турду. Амдызында боданып чоруп тур мен.

— Силерниң Хуралдың ажил-чорудулгазы кайы хире чоруп тур, сонуургадып кө-рүңерем, Сергей Иргитович? Кандыг-даа чаа ажилды эгелеп, углап-баштап алыры амыр эвес-ле болгай...

— Ийе, ындыг, ам бо хүнде болза, шыырак хуралдарның бирээзи деп болур. А эгезинде чүү-даа чок черден эгелээри ылап-ла дыка нарын чорду. Ажилдаар оран-сава, материал-техниктиг баазаны тургузуп алырынга безин чеже күженип, демисел, тайылбыр херек турган дээр силер! Хостаттырган

даргалыг, секретарьлыг бис, арткан депутаттар хей-ниити эгелээшкени-биле кол ажилындан үнмейн депутат хүлээлгезин күүседип турар. 3 чыл, алды айның дургузунда депутаттар болгаш Төлээлекчилер хуралы чонга ажыктыын көргүзүп, кожуун девискээринде амы-дырап-чурттап турарларга дуза кадыптар күжүн көргүзе бээрге, салдар чедириптер апарганын олар биле берген болгаш езулуг-ла чоннуң төлээлекчилери-дир дээрзин медереп билип эгелээни өөрүнчүг. Күүсекчи органныр дег херек, олар-биле дең эргелиг, харын-даа күүсекчи орган-нарның ажилын контролдаар хүлээлгелиг хүндүлүг орган дээрзин биле берген. Ынчангаш хамаатылар-даа, хей-ниити организациалары-даа янзы-бүрү айтырыгларны тургузуп кээп турар, оларны шийтирлежир дээш күжүвүстү, биливисти долузу-биле ажыглаарын кы-зыдып турар бис.

Бистиңде ийи мындыг доктаамал комиссиялар бар: социал айтырыглар талазы-биле, бюджет болгаш саң-хөө айты-рыгларының талазы-биле.

Төлээлекчилер органы чок турган үе-биле деңгээрге, шынап-ла, идиг бар. Кожуунуң бюджетинин күүселдизин ки-чээлгейге ап келдизис. Адми-нистрация база бистиң-биле ажилдап чаңчыгып орат, Төлээ-лекчилер хуралына бадыладып алган айтырыгның шийтирлет-тинер оруу узун эвес болур дээрзин биле берген.

Янзы-бүрү соңгулдалар үе-зинде комиссиялар бадылаар харысалагалыг ажылывыс бар. Бо айтырыгга база шыңгыы негелде херек. Шыырак дээн, шыңчы, ак сеткилдиг кижилерни шилиир апаар. Ынчангаш бүдүн комиссияны безин солуур ужулга оон мурнунда таваржып турдус, ам шыңгыы ажилдың түңнелинде комиссияларның составының шынары экижээн.

— Бөгүн силерни кандыг айтырыг эң-не дүвүредип турарың, Сергей Иргитович?

— 1999 чылдың сентябрь 29-та Төлээлекчилерниң кожуун хуралының сессиязынга Кызыл кожуунуң Уставын – кожуунуң бичии конституциязын хүлээп алган бис. Ынчалза-даа бистен хамаарышпас чылдагааннар-

биле ол уставывыс күрүне бүрүткелин эртип чадап туруп берген. Оон мурнунда Шүүгү яамызынче-даа бижип, кирип турдус, а ам ТР-ниң Шүүгү талазы-биле комитеди тур-густунган болгай, ынчангаш бистиң бүрүткеливиске хамаа-рышкан айтырыгны ол черле шийтирлеп бериптер боор деп идегеп турар бис.

Ынчангаш ноябрь эгезинде сессиявыска кожуун уставына немелделер болгаш эдилгелер кириеринин бетинде, кожуунуң чурттакчы чону ук устав-биле танышсын дээш, “Тыва Респу-блика” солунга парлаттырдывыс.

— Уставтың кайы айтырыы улуг сонуургалды болдуруп турар деп бодаар силер?

— Кожуун чагыргазының даргазын соңгуурунун айтырыы улуг сонуургалды болдуруп турар. Ону бүгү чон бадылаар азы Төлээлекчилерниң кожуун хуралының 20 депутаттарының аразындан соңгуур дээн ийи вариантының “депутаттар ба-дылаар” дээнин устава кириген бис. Чүге 20 борбак депутат чагырга даргазын соңгуур чүвөл? Чүге кожуунуң бүгү чурттакчы чону соңгувас чүвөл? Бо айты-рыгларга мындыг тайылбырны берип турар бис. Эки талазы – бүгү чон соңгулдага киржири – демократияның чедишкени, конституция езугаар эргезин чон ажыглаар ужурулуг. А оон багай талазы чүл дээрге, ук соңгулдага дыка хей кижилер киржир апаар. Хей акша-төгери чарыгдат-тынар. Бөгүнде соңгулда хоой-лужудулгазы ам-даа бедик деңгелде эвес дээрзин билер бис. “Хирлиг” технологиялар ажыглаар таварылгалар бо-ла болгулаар. Соңгулдаларны күш чок болдуруптар, ынчангаш хей акша-төгери хилис черге үнген апаар.

А 20 депутаттарның аразын-дан соңгуурга, мегелээр барым-даалар эвээжээр-дир ийин. Сан-хөө, акша-төгери чарыгдалы база эвээжээр. 150-160 муң рубль үндүреринин орнунга, 1400 рубль үнер апаар.

Чагырга даргазынче кор-дакчы баштай депутат болур ужурулуг. Ынчангаш ол ийи шилилдени эртер апаар: баштай депутатче, оон кожуун чагыр-газының даргазынче. Ынчан депутат корпустун шынары бедий бээр. Эң-не шыырак дээн кижилер тиилеп үнер. Амды-зында Төлээлекчилер хуралы-ның депутаттары дээрге колдуунда эмчилер, башкылар... Күүсекчи органның холунда ажилдап турар кижилер боор, ынчангаш бот-башкартынары болдунмайн баар. Ону болдур-базы-биле соңгулдаларга өске кожуун, хоорайдан, кайыын-даа кижиге кээп киржип болур. Кожуун чагыргазының даргазын соң-гуурунга хамаарыштыр кожуун референдумун эртирер-дир деп

кыйгырыг кылдым, ол эртпейн барды.

Сөөлгү үеде чон соңгулда-лардан шуут могап-шылапкан. Соңгулдаларның эстетиктиг талазынга хамаарыштыр чугаа-лаар болза, мындыг эпчок чүүлдер бар: кандидаттарның-даа, чурттакчы чоннуң-даа талазындан бот-боттарынга хамаарылга дыка баксыраар-дыр. Каш кандидат бар болдур, ынча лагерь тыптып келир. Эрткен соонда, бодунга удур бадылап турган кижилерни “беш меге, алды аргазын” ажыглап тургаш, “арыглап” эгелээр чоруктар кайы хей.

Ынчангаш эрге-дужаалывыс дүшпээнде, кожуунуң уставын белен кылдыр ажилдап кылгаш, дужаап бээр сорулгалыг бис. Дараазында депутаттар белен хоойлу-дүрүм-биле ажилдап кириптер кылдыр. Ынчангаш суур, суму чурттакчыларының чыыштарын эртирип эгелей бердизис. Оларның хүлээп ал-ганы шийтирин кожуун уста-вынга кириер апаар. Бо ажилды узамдыктыгарын кызыдып ту-рарларны чок деп болбас.

— Кожуунуң чурттакчы-ларының амыдырал байдалы-ның юсти деңгели кайы хире деп бодаар силер?

25 муң ажыг чурттакчылыг, хей национал чурттакчылыг кожуунуң ажыл-ижинге кир-жи, чоннуң эрге-ажыын кам-галап ажилдап турар бис. Көжүп кээп турарларның саны чылдан чылче көвүдөп турар. Каа-Хем, Сукпакта бажың-балгат хейү-биле туттунуп турар, ынчангаш чырык-биле хандырылга бер-гедээн. Ам чер бээрин кызырып турар апардывыс.

Төлээлекчилер хуралда-рының даргаларындан хей чүүлдер хамааржыр деп бодаар мен. Хоойлу езугаар көрдүнген эргелеривисти ажыглап шыдавас болгулаар-дыр бис. Бюджетти бадылап берип олурар, ол хиреде бодунуң алыр шалыңы чок болгулаар таварылгалар бар-дыр. Хоойлу-дүрүм талазы-биле тус чер бот-башкартынылгазынга хамаарыштыр Чазак хоойлу-дүрүмнерни ажилдап кылгаш, Дээди Хуралче кириптер. Ону кылып тура, кожууннарның Төлээлекчилер хуралының кежи-гүннерин, чагырга даргаларын кириштирбес. Бистиң чурттап-амыдыраар хоойлуларывысты бис чогувуста шийтирлеп кааптар. Оон соонда кээп немелделер, эдилгелер кирип эгелээр.

Кижиге бүрүзү хоойлу езугаар бодунуң хүлээнген ажилын ак сеткилди-биле күүседип турар болза-ла, чоруувс чогуу бээр-дир ийин. Мээң бодумнуң бода-лым база ындыг: шын дээш демисел – мээң туружум ол.

Светлана БАЛЧЫР
интервьюну алган.

Бөгүн — Каайлы албанының 10 чылы

ЭКОНОМИКАНЫ ХӨГЖҮДЕРИ-БИЛЕ

Россияның Каайлы албаны чаа Россияның төөгүзүндө бир дугаар байырлалы — 10 чыл юбилейин демдегеп эрттирип турар. Чүге Россияның Каайлы албанының үндөзилеттинген үезинден эгелеп санаашкынны чорудуп турар бис? Россияга Каайлы албаны тургустунган-дан бээр 1000 ажыг чыл болуп турар, тодарадырга, 903 чылдан эгелеп ону санап турар. Ол үеден тура, каайлы ажил-чорудулгазы бөлөн эвес орукту эрткен. Каайлы албаны бодунун хөгжүлдөзүнүн үезинде күрүнениң каайлы талазы-биле чорудуп турар политиказынга даянып алгаш, аңгы-аңгы ажилдарны чорудуп турган. ССРЭ үезинде күрүнө даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганы чангыс холга мөөнүзүн-биле каайлы ажил-чорудулгазының ролу кудулаан. Ол үеде каайлы албанын “чөмөданның” деп адап турган.

ССРЭ-ниң буступ дүшкениниң соонда, Россияның экономиказы рынок системазынче утланып, либералдыг экономиктиг политиканы чоруда бергениннен каайлы албанының ажылы чаа тургустунушкунче кирип өскерилген. Оон эгелеп “чөмөданның” деп адаттынып турган каайлы органнары чурт-тун даштыкы садыглажышкынының бир чепсээ апарган. 1992 чылдың октябрь 25-тин хүнүнден эгелеп РФ-тин Күрүнениң каайлы комитети тургустунган. Оон эгелеп Россияның Каайлы албанының чаа төөгүзү эгелзэн. Чамдык кижилер 10 чыл дээрге эвээш үе-дир дизе хөңнү, ынчалза-даа ол үе дургузунда бүгү-ле ажил-агыларга улуг өскерлишкунер үезинде каайлы органнары улуг ажилды чоруткан. Эң кол чүүл — каайлы ажил-чорудулгазының нор-

мативтиг эрге-хоойлу баазазы эде тургустунган болгаш ам-даа чаарттынып турар. Шак ындыг өскерлишкунер Россияның экономиказын делегей деңгелинче кирип, чижилгелиг болдуруп турар. Бо үеде Россия Бүтү делегейниң садыг-саарылга организациязынче кирериниң кырында. Аңаа хамаарыштыр каайлы албанының мурнунда база шиитпирлээр айтырыглар тургустунган. База ол ышкаш бо үеде Россияның каайлы органнарынга делегейниң эрге-хоойлузунга

чорудары—каайлы ажилдакчыларының кол сорулгазы. Сөөлгү чылдарда тургустунуп турар чидиг айтырыгларның бирээзи — барааннарга шын эвес декларация долдуруп турары. Шак ындыг “көзүлбес” импорттан Россияның экономиказынче 25 хуу бүрүткеттинмээн барааннар кирип турар. А сайзыраңгай чурттарда бо талазы-биле чүгле 7-10 хуу. Ынчангаш 2001 чылдан эгелеп Россияның Күрүнениң каайлы комитети шын эвес декларация долдурушкунунга

Каайлы албанының
хүндүлүг ажилдакчылары!

Профессионал байырлалыңарны таварыштыр
чүректин ханызындан изиг байыңны хүлээп көрүңер!

Каайлы албанының күрүнеге чедирип турар ажил-херзэн үнелээри чөптүт. Силерниң күш-ажылыңардан, энергияңардан, ажил-херзээрни билириңерден база принципаалдыг чорууңардан Тываның турум хөгжүлдөзү хамааржыр. Республиканың Дээди Хуралы тыва каайлыжыларның күш-ажылын бедии-биле үнелеп, каайлы ажилдакчылары моон соңгаар-даа республиканың экономикагын айыыл чок болурунга болгаш экономикагын тургустунушкунга профессионал сальышкыннарын кириер дээрзинге бүзүрөп турар.

Силерге сеткиливис ханызындан кадыкшылды, ааскежииң, өг-бүтөңерге чаагай амыдыралды күздөдүс!

Тыва Республиканың Дээди Хуралы
(парламентизи).

дүгжүп турар РФ-тин Каайлы кодекси негеттинип турар. А аңаа хамаарышкан төлөвилелди Россия Федерациязының Чазаа өөренип көрүп турар. Мээң көрүжүм-биле алырга, ук документи каайлы органнарының ажилдакчы бүрүзү өөренип көрүп, танышкан турар ужурлуг. Бо үеде каайлы органнары утка талазы-биле доктааткан структураларга хамааржыр. Федералдыг бюджеттин үшкү кезээн каайлы органнары тургузуп турар. Федералдыг бюджеттин орулгалыг кезээнче чыылдалар

удур демиселди эгелзэн. Демиселдин бир чугула аргазы болза тариф политиказын улам эде кылыры болгаш тариф өртектин чиигедери.

Тываның каайлы албаны федералдыг бюджеттин орулгалыг кезээн тургузарынга, чыырынга кириген үлүг-хуузу улуг. Кыска хуусаа дургузунда республиканың каайлы албанының инфраструктуразы тургустунган. Оон түннелдери бо хүннерде көскү. Ийи талалыг “Хандагайты” автомобиль эрттирилге пунктузунун тудуу дооступ турар.

База-ла ындыг деңгелдиг “Цаган-Тологой” болгаш “Шара-Суур” эрттирилге пунктуларын делегей чергелиг кылдыр кытыр ажилдар эгелзэн. Ол ышкаш республикада каайлы брокер институту тургустунган ажилдап турар. Чылдың-на каайлы албанының ажилдакчылары каайлы чурумун үрээр чоруктарны, ок-чепсек болгаш наркотиктиг бүдүмелдер чажырып эрттирип турар үүлгедиглерни илереткен.

Тываның каайлы ажилдакчылары үндөзилеттинип тургустунган үезинден бээр күрүнеге контрабандадан болгаш каайлы чурумун үрээр чоруктардан 8833,6 рубльди кириген. Ол ышкаш даштыкы экономиктиг харылзааны Тыва Республикага хөгжүдери-биле Моол Арат Республика-биле керээ чардыган. Эрттирилге пунктулары ажылын эгелеп бээр болза, Азия-Оожум океан девискээрде чурттарның экономиктиг рыногунче дорт кирер арга тургустунар. Чүге дизе республиканың “Тыва даг-дүгү”, күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери болур “Тыва хевис”, пиво заводу “Хемчик” болгаш өске-даа бүдүрүлгелер боттарының кылып үндүрген продукциязын экспортче садар аргалыг болур. Тываны таварыштыр садыг-транспорт оруун ажыдары келир үеде “Сибирьниң дугуржулга” ассоциацияның даштыкы садыг харылзааларында кирип турар. Даштыкы экономиктиг харылзааларны чорударда, республикага транспорт адырларын сайзырадыры чугула. Ынчангаш республикага орук транспортундан аңгыда, агаар болгаш хем транспортун база хөгжүдөр апаар.

Тыва Республиканың Каайлы албанының начальниги, каайлы албанының полковниги Александр ШААЛЫ.

СПОРТ СПОРТ

НАЗЫ-ХАР
ААЙЫ-БИЛЕ

Чаа-Хөл кожуунун 60 чыл болган юбилейинге тураскааткан республика чергелиг 21 км. 97,5 метрге чадаг чарыш марафону Чаа-Хөл суурга болуп эрткен.

Аңаа ниитизи-биле назы-хар аайы-биле 42 кижиги киришкен. Түннелинде херээжен спортчулар аразында бирги черни Ая Доңгак төлөптий-биле чаалап алган. Эр чадаг чарышчылар аразында бирги бөлүккө Хемероол Минчеш чемпионнаан. 35-тен 50 хар чедир назылыг спортчулар аразында Улуг-Хем кожуунун Торгалыг сумузундан хоочун спортчу Юрий Бошка шыырак көргүзүлгү болуп, бирги черге үнген. 50 хар ажыг назылыг спортчулардан Николай Григорьевке чедер кижиги чок болган.

СЕРГЕЙ
БИЧЕ-ОЛГА
ТУРАСКААТКАН

Улуг-Хем кожуунун Хайыракан сумузунга ССРЭ-ниң хостуг хүрешке спорт мастери чораан, хоочун мөге Сергей Сумакинович Биче-оолдун чырык адынга тураскааткан тыва хүрешке маргылдаа болуп эрткен.

Ук маргылдаага киржири-биле республиканың кожуун, сумуларындан хөй санныг на-чыннар күжүн шенежип келген. Аныяк болгаш улуг мөгелер аразында мөөрей солун болган. Аңаа республиканың Наадымнарының киржикчизи, мөге Маадыр Монгуш шүүлген. Ийиги черни ТКУ-нун студентизи Ай-Демир Монгуш алган.

Наадымның 10 дакпыр чемпиону Аяс Монгуш ук мөөрейге киришпээн, чүге дизе ол бо хүннерде Японияда Россияның адын камгалап сумо маргылдаазында киржип турар.

Давид ДАМДАК.

ӨЛҮМ СООНДА...

Өлүм соонда амыдырал бар бе? Бо айтырыг амгы үениң кижилерин аажок сонугадып турар болгай. Хараалаан, бо айтырыгның харызын чүгле өлүп калгаш, көрүп, билип, медеп болур бис. Ынчалза-даа дириг улуска катап чедип келгеш, ында мындыг чүве-дир, ындыг чүве-дир деп чугаалап кээп шыдаар бис бе? Кижиги төрөлгөтөннүн төөгүзүндө чангыс-даа кижиги өлгөниин соонда катап кээп, ында амыдыралдын бар-чогунун дугайын чугаалап көрбээн болгай. Ада-мевистен төрүттүнүп келириниң мурнунда, каяа чораанышты-даа, өлү бергеш, кайнаар чоруй баарышты-даа билбес болгай бис. Билдинмес черден келгеш, билдинмес черге чоруурувус ыяап албан, ону боттарывыс билдир бис.

Шынап-ла, өлүм соонда кижээ угаан-бодал, амыдырал турар бе? Бо айтырыгга дорт харыы бээр берге-даа болза, амыдыралга азы аар аарыг кижилер-биле бо-ла болу бээр тывызыксыг таварылгаларның херечилери болу бээр бис. Тайылбырлаары берге таварылгаларга хамаарыштыр “Аргументы и факты” солуннун корреспондентизи Дмитрий Писаренко Санкт-Петербург хоорайда хоспис эмнелгезинде (идегел чок, эмнеттинмес аар аарыглыг улус чыттырар эмнелге) ажилдап турар эмчи Андрей Гнездилов-биле (оон аңгыда ол Бегетеров аттыг эртем-шинчилел институтунда психоневрологтук шинчилел чорудуп турар төптүн удуртукчузу) чугаа кылып, элзэн каш айтырыгны салган.

— Андрей Владимирович, клиниктиг өлүмге таваржып, катап дирлип келген кижилер чүнү чугаалап турарыл? Моудиниң “Өлүм соонда амыдырал” деп сурагылыг номунда бижип турарында ышкаш, өлген кижиниң сүнезини караңгы туннель ужуп эртип, оон төнчүзүндө чырыкка таваржып, шагда өлген чоок кижилеринге ужуражып, ынакшылы, оожургалды медеп турган боордур. Ындыг бадыткалдарга бүзүрөп болурунун барымдаазы бар бе?

— Ындыг чугааларны бодунун эмнеп турганым аар аарыг кижилерден чангыс эвес катап дыңнаан мен. Оон ыңай өлүп чыткан кижилерге черге чүткүүр байдал тытып келир. Чамдык кижилер өлүрүнүн мурнунда, ону шала кырынга чыттырып

каарын дилээр. Оон ыңай өлүп чыткан кижилерниң караанга кестүр окур-хевир — суг. Аңаа эвес эрте-бурунгу грек мифологияда, өлүг кижилер чуртунда, чер адааның хеминиң окур-хевир бижиттинген. Өлген кижилерни оон Харон деп кырган кежирип турар деп чугаалап турар болгай.

— Клиниктиг өлүмге тава-

Тывызыксыг айтырыг

рышкан кижиниң караңгы тамы төнчүзүңге чырык көргөни ам-даа өлүм соонда амыдырал бар деп бадыткавайн турар болгай. Эртемденнер ол окур-хевирлер дээрге өлүп чыткан мээниң сөөлгү ажылы, галлоцинациязы деп бодал турар болгай.

— Ындыг болза мен силерге бодунун киржилгем-биле бир болган таварылганы чугаалап бе-

рейн. Онкология институтунга бир херээженге кезишкун кылган бис. Кезишкун соонда, ону реанимацияга эккеп чыттырып каан. Херээжен миннип келирге, аңаа чеде берген мен. Ынчан ол меңээ: “Меңээ кезишкунни эмнеп турган эмчим эвес, өске хирург кылганы кончуг-ла хомуданчыг болду” — диди. Кайгай берген мен. Кезишкун өрээлинге аңаа наркоз сыкырытып каан, билинмес чыдырда эккелген болгай. Кымның кезишкун кылып турганын оон көөр аргазы чок болган. Ону канчап билип алганын сонугаргай бээримге, аарыг херээжен мынчаар тайылбырлады. Ону кандыг-ла-бир пружина ышкаш күш мага-бодундан хоора идишкен. Оон ол херээжен эмчилерге үтледип алган мага-бодун бир талазындан көрүп каан. “Чүрээ турупту, дүрген хемчээ алыңар” — деп бир эмчинин дүвүрзүн үнүн-даа дыңнаан. Херээжен аажок корга бер-

(Уланчызы 8-ки арында).

ТОЗАН ХАРНЫ ТООВАС ИРЕЙ

Күш-ажылдың хоочуну, политиктиг репрессияның болбаан хай-халавынга таваржып чораан Оюн Шойбанович Тарма бодунуң мугур 90 харлаанын машзавод шайлаараанга демдеглээн. Аңзырак болганындан тайгаже дывыржып турган кижиниң байырлалын уруглары, төрелдери барык-ла албадал-биле дүрген эрттирген. Ам ооң тайгада-даа олурары магатчок.

Оюн Тарма — Тес-Хемнин Чыргаландың чээрби чылдарда-ла үнгеш, Улалага (Ойрот-Тура), Ленинградка, Москвага улаштыр-улаштыр эртем чедип алган баштайгы эвээш тываларның бирээзи. Күрүнэзинге күш-ажылчы базамын Тыва төпкооптун баштаар чериниң оралакчы даргазы болуп эгелээн. Ырлаар, танчылаар, хаактаар, бөмбүктээр дарганың Тывага бир дугаар (1932 чылда) тургустунган футбол командазының кежигүнү турганын амгы эртемнер доктору Х.Д.Н. Ооржактың "История развития физкультуры и спорта в Туве до 1945 года" деп номундан (арын 36) көрүп болур силер. Ынчалза-даа ол политиктиг нугул-хоптун уржундан беш чыл кара-бажыңга шииттирген.

Оюн Тарма Бай-Тайгага, Барын-Хемчикке, Каа-Хемге, Тес-Хемге райпо даргалап, Үжепке болгаш Самагалдайга аңгы-аңгы тывыш черлеринге сезен харлынга чедир ажилдаан. Ам-даа адаа чиик, караа көскү, кулаа дыңнагыр, угааны чарт. 90 хар-

лаан найырында кончуг солун ырыларны болгаш кожамыктарны ол ырлады. Чоок төрелдери Шөмбүн Саар, Кыргыс Долума, дунмазы Дүнзенмаа Оскал-оол суглар база-ла багай эвес ырлаштылар. Республиканың хоочуннар даргазы Маспык-оол Кара-оол, 35 чыл мурунда Каа-Хем райпозунга хүлээп алган ажилдакчызы Шишигина Антонина, кады аңнаар болгаш деңге өскөн эжи Булат Ширнен, өске-даа чалатканнар тозан харлыг кижиниң олут чогуң, ол-бо маңнап, даштыртан улус уткуп турарын — адаккырын магадап турдулар.

Мындыг ховар болгаш хей киржикчилиг найыры хоочунуң уруглары болгаш күдээлери — О. Шынаада эмчи Галиа биле малчын Слава, Дүргенде — садгжы Мила биле школада ажилдагы эргелекчизи Вадим, Кызылда — сайгарлыкчы Ая биле Женя дыка-ла эки эрттирдилер. Ынчангаш өг-ораныыска үнчүп-киржиң, эдержиң келген өгбөмгө шүлүк тураскаадып, белек кылбас аргам чок болду.

Шойбан оглу Оюн Тарма! Шой дег, каң дег кижидир сен. Шончактыг бо чуртталганы Шоот бодаар үрен-дир сен. Тозан харны, чүс-даа харны Тоор-даа хире эвес-тир сен. Амыдырал шорааннарын Ана, ойнаар үрен-дир сен. Улалага, Ленинградка, Улуг төпке — Москвага Эң-не баштай эртем четкен Эвээш тыва бирээзи сен.

"Хос-доруг" — коржааларны Холун-биле тургускан сен. Тыва төпкооп баштаар чернин Дынып тудуп, удурткан сен. Чеден-сезен харлында-даа, Черле ижин соксатпаан сен. Аңык-даа кижилерни Адааргадыр ажилдаан сен. Тозан харлыг хиренде-ле, Торлуш кынмайн олар-дыр сен. Арын-бажың, мага-бодун Ам-даа биез олчаан-дыр сен. Хаактыг чаржып, бөмбүктөп-даа, Казыргы дег халып чордуң. Харлыг тайгаа одаглангаш, Хайырлаанын эккеп чордуң. Эзир-Кара маңын көрүп, Эззи-биле чаржып чордуң. Эрткен чүс чыл эки-багын Эктинге-ле чүктөп келдин. Политиктиг нугул-хоптун Болбаан хайын база көрдүң. Ынчалза-даа "контр" диген Ылалды тиилеп үндүң. Чаа чүс чыл эгезинде Шайын кудуп, сөңнеп тур сен. Шаа-ла ынчаар чурттаарыңны Чалбарып-ла, йөрээп тур мен. Тозан артты ашкан кижиди Тосту канчап ашпас чүвөл? Ынчан база мынчаар шайлап, Ырлап-хөгөп тургай-ла бис! Оюн Шолбан оглу Тарма! Орууң узун, ак-ла болзун. Уруг-дарың — Ая сугта Улуг кежиң четчип турзун! Шой дег, каң дег, өгбөм Тарма! Чолукшужуп көржүп чоруул. Мугур тозан харлааның дээш, Мурнуң орта мөгейип каайн.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ӨМҮНЭЭЗИНДЕН

Тыва Республиканың Дээди суду 2001 чылдың сентябрь 28-те ТР-ниң прокурорунуң билдиришкениниң талазы-биле негелде херээн чугаалажып көргөш, прокурорнуң билдиришкенин хандырган болгаш "ТР-ниң бюджеттеринден акша алыкчыларының акшазын суд органнарының күүседир хуудустарына үндезилеп тыртар дүрүмнү бадылаар дугайында" ТР-ниң Чазаның 2001 чылдың апрель 28-те №511 доктаалын Федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, күш чок болгаш ажыглап болбас деп шиитпирни хүлээп алган.

Бо шиитпир 2001 чылдың октябрь 8-тен эгелеп күштүг болган.

Тыва Республиканың Дээди суду 2001 чылдың сентябрь 28-те ТР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызының билдиришкениниң талазы-биле негелде херээн чугаалажып көргөш, прокурорнуң бирги оралакчызының билдиришкенин хандырган болгаш "ТР-ниң керээлери-нин дугайында" 1999 чылдың июнь 30-де үнген ТР-ниң Хоойлузунуң 14 чүүлү Федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкөк, күш чок болгаш ажыглап болбас деп шиитпирни хүлээп алган. Бо Хоойлунуң чаа эдилгезин 2001 чылдың июль 9-та № 1147 эдилгеде киригген турган.

Судтун бо шиитпир 2001 чылдың октябрь 8-тен эгелеп күштүг апарган.

КОНКУРС ЧАРЛААН

Шүүгү департаментизиниң кадрлар килдизи
ТӨПТЕН ЫРАК КОЖУУННАРГА
АЖЫЛДААРЫ-БИЛЕ

юридиктиг дээди эртемниг, эртемниң аайы-биле
5 чылдан эвээш эвес ажил стажтыг, 30 хардан өрү
назылыг

төлептиг юристерге

конкурсту чарлап тур.

Айтырыглар талазы-биле Кызылда Московская 2
бажыңга келгеш, билип алыр.

МЕРГЕЖИЛИН БЕДИДИП АЛЫРЫ-БИЛЕ

Удаваас бистин республикадан АКШ, Швеция, Германияже дугуржулга езугаар 10 кижиге тус-тус черлериниң көдээ ажил-агый адырларынга аңгы-аңгы хуусаада мергежилни бедидип алыры-биле айттанштар.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы бо хүннерде республиканың кожуннарындан, ылаңгыя фермер ажил-агыйларга ажилдап турган, азы көдээ ажил-агыйның дээди өөрөдиге черлеринде өөренип турар 30 хар чедир назылыг кижилерниң шилилгезин чорудуп эгелээн. Шилилгени эрткен кижилер ол чуртарга билиин бедидип ап, өөрөнгени дээш база орук өртөөн боттары төлээр. Олар аңаа баргаш, керээ езугаар фермер ажил-агыйларга өөренимшаан чурттаар. Өөренириниң хуусаазы АКШ-ка бир чыл, а Швеция биле Германияга — алдыай. Ол үе дургузунда стажерлар 600 доллар стипендия алыр. Ынаар өөренип чоруур кижилер англи азы немец дылга үзөл-бодалын илередиң, чугаалажып билири албан.

Игорь ДАМДАК

ӨЛҮМ СООНДА...

(Тончүзү. Эгези 7-ги арында).

ген, чүге дээрже бажыңында авазы, уруу-биле байырлажып четтикпээн болган. Ол ону чүгте бо-дай каапкаш, кезишкенин чоруп турган эмнелгеден хоорай иштинде 30 км. ыракта бажыңыңа чеде берген. Көөрге, авазы аргыттынып олурган, уруу дүш чок ойнаар-кыс-биле ойнап турар болган. Олар ону эскербес болганнар. Эжик соктаан соонда, кожасы Лидия Степановна кирип келген. Ол оон уруунга дыка чараш кызыл өңүт платье даарап эккеп берген болган. "Бо платьени бичии Машенькага эккелдим. Юленька (бо аарыг херэженниң ады) маңаа турган болза, хөлчөк өөрүүр ийик. Бо өңге дыка ынак кижиге" — деп, кожасы чугаалаан. Бичии Машенька өөрээш, кожазынче халып бар чыда, аяк бузупкан. Кырган-ава химиренип эгелээн. Ынчалза-даа кожасы: "Ол эки чүве оштап турары ол-дур. Юленька удаваас эмчиден үнүп келир хевирлиг-дир" — деп чугаалаан. Ол бүгүнү көргөш, оожургаан херэженниң сүнезини катап мага-бодунче чедип келген...

Оон мен ол херэеженге

шупту чүве эки болганын, оон экижиң эгелээнин авазы биле уруунга дыңнадың деп санал киридим. Ол аңаа өөрүп чөпшээрешти. Кажан мен оларга чедип келгеш, Лидия Степановнаның каш хонук бурунгаар платье эккелгенин, бичии Машеньканың аяк бузупканын чугаалап, шын бе дээрзин айтырдым. Кырган-ава: "Ону кайың билип алдыңар?" — дээш шуут кайгай берген. Аарыг херэеженниң меңээ чугаалап берген төөгүзү долузу-биле болуп турган деп бадыткаттынды.

Ынчангаш үстүнде силерниң менден айтырып турар чугааларыңар, ову-хевирлер бир-ле чүвени бадыткап турар деп бүзүрөңер. Эртемниң тайылбырлап шыдавазы сагыш-сеткилдин онза байдалы бар ышкакыл.

— Хосписке аарыг кижилер доктаамал өлүп турар болгай. Олар кандыг байдал-биле өлүп турары? Чаныңга кымнар турары?

— Аңгы-аңгы палаталарга чыткылаан аарыг кижилер көзүлбес хат таварып апарган дег, хары угда, чаңгыс ол-ла шакта өлгүлөп каар-дыр. Чүге ындыг кым-даа билбес. Чүге кижилер

бөлүк бөлүү-биле өлүп турары? Кижээлээрге, бир суурга дүнекиниң 1 шакта бир кырган чорта берген дижиң. Ол-ла шакта оон-биле деңге оон 100 азы 500, харын-даа 1000 болгаш оон-даа ырак черлерге элээн хей кижилер өлгүлөп каар. Ол байдал оогордчу кижиниң бодунуң шөлүңге өй-өйлөп келгеш-ле, өйү келген ногааларны хары угда туруп апаарыңа дыка демей. Аңгы-аңгы черлерде кижилерниң хары угда чаңгыс ол-ла шакта өлгүлөп каарында ужур-ла бар.

Чамдыкта аарыг кижиге эмчи сестразынче бе азы эмчиже холун сунгаш: "Бээр келиңерем, мен силерден туттунуп алың" — деп дилей бээр. Ол үеде олар бичии уругларга демей апаар. Хатка алыспазы-биле чүдөн-даа туттунарынга белең. Оларның сөөлгү дилээнден кым ойталаар боор. Чамдыктар шак-ла ынчаар эмчилерниң азы сестраларның бирээзин куспактап алгаш, олчаан өлүп каар. Хоспистин херээ-ле ол ышкакыл — идегел чок аарыг кижилерниң өлүмүн чиигедири, аңаа кижилерниң төлепти-биле ужуражырын белеткээри.

— Өлгөн кижилерниң ба-

жыңыңа көрүнчүктөрүн чүге дуулап каары?

— Чүге дээрже өлгөн кижиниң сүнезини 40 хонук дургузунда бажыңыңа турар. Ол долгандыр амыдыралды көрүп, билип-даа турар болза, боду дириг кижилерге кандыг-даа салдар чедирип шыдаваас. Көрүнчүктөрүн дуулап каарының чылдагааны — өлүп калган кижиниң сүнезини ынаар көрүп-кеш, бодунуң мага-боду көзүлбес боорга, коргуп-сүртөвезин дээш ынчаар дуулап каар.

— Кижилерге өлүрү аарышкылыг, коргунчуг боор аа?

— Ийе, аарышкыдан коргуушкун база турар, ынчалза-даа аңаа ол ындыг-ла кончуг чылдагаан болбас. Арыг сеткилдиң кижээ өлүрү чиик. Чүге дээрже ол долгандыр кижилерни өршээп, боду база олардан өршээлди алган. Оожум болгаш төлепти-биле өлүрү чугула. Ындыг яңылыг байдал-биле долгандыр көрүп турар төрелдеринге, уругларыңа, уйнуктарыңа үлегерин көргүзери ол.

"Аргументы и факты" солундан Борис ОНДАР очулдурган.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективни.

Кол редактор

Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Нийтигел-политиктиг килдистер — 3-39-15, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 4381. Чагыг 119.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.